

FORRAI GÁBOR

Laki, Kuhn és a realizmus

Laki János kiváló monográfiát írt Kuhn-ról. Kuhn igazából a konkrét történeti példák elemzésekor van elemében, de a példákból levont általános megállapításai gyakran homályosak és többféleképpen is értelmezhetők. Laki tökéletesen megbízható interpretátor. Belát a bizonytalan megfogalmazások mögé, s nagyon jól érti, hogy mi is az, amit Kuhn voltaképpen mondani akart. A könyvben nem találtam olyan pontot, ahol ne volna meggyőző, viszont számos olyan pontot találtam, ahol új és izgalmas dolgokat mond Kuhn-ról. Úgy hiszem, hogy a Kuhn-interpretáció műfajában nem is érdemes még egy monográfiát írni: ami érdekes, védhető, és Laki nem írta meg, abból nem futja egy másik monográfiára.

De a könyv nem csupán Kuhn-interpretáció, hanem filozófiai teljesítmény is. Lakinak van történeti rálátása Kuhn munkásságára, és persze hivatásos filozófus, így olyan módon tudja kifejtetni a kuhni tudományfilozófiát, ahogy arra maga Kuhn nem volt képes. Így a könyvből élénk táruló tudományképnek részben Laki a szerzője. Ha az interpretátor maga is szerzővé lép elő, az azzal a veszéllyel jár, hogy interpretátorként megbízhatatlanná válik, mivel annak érdekében, hogy saját nézeteit és a szerző nézeteit integrálni tudja, meg kell hamisítania a szerzőt. Laki elkerüli ezt a veszélyt. Szerintem az teszi erre képessé, hogy maga is kuhniánus. Erről számos dolog árulkodik. Egyrészt, legfeljebb gondatlan megfogalmazásaiért rója meg olykor-olykor Kuhnt. Másrészt, a Kuhn és bírálói közötti csatákban rendre Kuhn nyer. Szó sincs arról, hogy Laki elfogultan, kellő elemzés nélkül utasítaná vissza a bírálatokat. De tény, ami tény: mindig Kuhn nyer. Harmadrészt, a Kuhnt érő bírálatokra válaszul Laki sokszor olyan eredeti érveket fogalmaz meg, amelyeket aligha lett volna türelme alaposan kimunkálni, ha nem gondolta volna úgy, hogy Kuhn álláspontja helyes, és érdemes megvédeni.

Ebben az írásban Lakinak a realizmussal kapcsolatos felfogását szeretném bírálni. A kérdéskör jóval nagyobb annál, hogy körbejárhassam, ezért mindössze három kritikai megjegyzést fogok tenni. Egy: Laki félreérti azt a realista álláspontot, amely a kuhni minimálrealizmus alternatívája. Kettő: Laki érvei hatástalanok ez ellen az álláspont ellen. Három: Laki érvei az igazság korrespondenciaelmélete ellen szintén nem meggyőzők.

Az első problémához messziről kell nekifutnom. Hogyan referálnak terminusaink a valóságra, és hogyan tesznek szert kijelentéseink igazságfeltételekre? E kérdések megválaszolásakor a logikai pozitivisták abból indultak ki, hogy velünk született ideák és intellektuális intuíció híján a valósághoz nem férhetünk hozzá másként, mint érzéki tapasztalataink révén. A tapasztalat, a logikai pozitivisták terminológiájában a „megfigyelés”, jelenti azt a pontot, ahol nyelv és valóság összeér. A nyelvnek van egy olyan rétege, a megfigyelési nyelv, melynek terminusai közvetlenül a tapasztalatokra vonatkoznak. A többi terminus, az „elméleti terminusok”, pedig azáltal tesznek szert referenciára, hogy logikai kapcsolatban vannak a megfigyelési terminusokkal. Kiderült azonban, hogy e logikai kapcsolatok nem elégségesek a referencia rögzítésére, valami másra is szükség van. Ezt a mást a logikai pozitivisták abban vélték megtalálni, hogy az elmélet axiómái részben meghatározzák a bennük szereplő terminusok jelentését, s így az elméleti terminusok referenciáját az axiómák és a megfigyelési terminusokkal való logikai kapcsolatok együttesen rögzítik.

Ekkor lép a színre Kuhn, aki észreveszi, hogy a „valami más is kell” problémája nem kizárólag az elméleti terminusok kapcsán merül fel. Nincs tiszta megfigyelési nyelv, mivel nincs tiszta tapasztalat. Az érzékszerveinket érő ingerekhez önmagukban nem férünk hozzá, ezek a tudat szintje alatt vannak, s ezért önmagukban nem is használhatók fel arra, hogy terminusainknak jelentést adjunk. Valami másra is szükség van: arra, hogy az észlelés elvégezze a maga szelektáló, kategorizáló, strukturáló munkáját, hogy megnevezhető entitásokká gyúrja át a pusztá ingereket. Valamilyen „idegi programozás” (Kuhn) vagy egy „mentális modul kialakítása” (Laki) szükséges ahhoz, hogy olyan entításokat kaphassunk, melyek szavaink referenciájául szolgálhatnak.

Kuhn következő állítása az, hogy ugyanilyen módon adhatunk számot az elméleti terminusok referenciájáról. Ahogy a kisgyermek megtanul labdát látni, s megtanulja ezt összekapcsolni a „labda” szóval, a tudóspalánta is megtanul ingát látni, tömeget látni, erőt látni, gyorsulást látni. Vagyis az elméleti terminusok referenciája ugyanúgy az észlelés révén adott, mint a megfigyelési terminusoké. Ebből egyrészt az következik, hogy szükségtelen azzal bajlódni, hogy az „inga”, „tömeg”, „erő”, „gyorsulás” szavakat megfigyelési terminusok révén határozzuk meg, másrészt pedig az, hogy valójában nincs értelme a megfigyelési és elméleti terminusok megkülönböztetésének, hiszen referenciájukat ugyanúgy rögzítjük („elméletletterheltség”).

A referencia tehát előfeltételez egy észlelési képességet. Az észlelési képesség kialakulásának megvannak a maga feltételei. E feltételek sokfélék: biológiaiak, ökológiaiak, szociálisak, kulturálisak. A tudományos kifejezések esetében elengedhetetlenek a kulturális feltételek. Mindenki körül vannak erő hatására gyorsuló testek, de erőt és tömeget csak az tanul meg észlelni, akit fizikára tanítanak. Azt gondolhatnánk, a tudomány fejlődése abban áll, hogy a régi entításokkal kapcsolatban új belátásokra teszünk szert, illetve megtanulunk a

valóságban új entitásokat észrevenni, s ezekről új dolgokat mondani. Csakhogy, mondja Kuhn, vannak olyan tudományos változások („forradalmak”), melyekben nem ez, vagyis nem egyszerű hozzáadás történik, hanem a radikálisan átalakul az a mentális modul, amely a nyers ingereket megnevezhető entitásokká formálja. Ha kialakítjuk azt a mentális modult, melynek révén newtoni erőt észlelünk, akkor ezzel immár nem észlelhetjük az arisztotelészi erőt. Nem többet vagy jobban látunk, hanem mást látunk. S mivel mást látunk, másra is referálunk („referenciaváltozás”). Azokat az entitásokat, melyek korábban szavaink referenciájául szolgáltak, új entitásokra cseréljük le (ez az „összemérhetetlenség” egyik aspektusa).

Ezen a ponton pedig élesen felmerül a realizmus kérdése. Hol vannak az objektív, tudatunktól független entitások, amelyekre referálunk? Hol vannak az objektív, tudatunktól független tények, amelyek egyeznek vagy nem egyeznek kijelentéseink igazságfeltételeivel, s így kijelentéseinket igazzá vagy hamissá teszik? Eléri-e a nyelv magát valóságot? Sokak szerint Kuhn, bár ezt vonakodik elismerni, voltaképpen markáns antirealista álláspontot képvisel: tagadja, hogy objektív, tudatunktól független entitásokra referálnánk, hogy kijelentéseink igazsága objektív, tudatunktól független tényeken múlna. Laki szerint helyesebb azt mondanunk, hogy Kuhn minimálrealista. Az objektivitást nem feladja, hanem újféléképpen értelmezi.

„Kuhn redukálja az ontológiai függetlenséget: van független, metafizikai értelemben adott *realitás*, de ez számos (vagy számtalan) nem független, konstituált *világ* létrehozását teszi lehetővé” (114). Azok az entitások, amelyekre referálunk, és azok a tények, amelyek kijelentéseinket igazzá teszik, a mentális moduljaink által preformált világhoz tartoznak, nem pedig a mentális moduljainktól független realitáshoz. Ez azonban nem jelent antirealizmust, mert az általunk konstituált világok mégiscsak a tudatunktól független valóság ellenőrzése alatt állnak: „a valóságnak van egy bizonyos keménysége, mely nem tesz lehetővé bármilyen kategoriális rendezést” (uo). Bizonyos világokat a valóság elutasít, s ez abban nyilvánul meg, hogy a világ leírhatatlannak bizonyul, azaz olyan empirikus problémáink támadnak, melyek makacsul ellenállnak megoldási kísérleteinknek. E problémákban maga a realitás jelentkezik.

[A] természet közreműködik ugyan az elméletek kialakításában, az elvetésükről és átalakításukról szóló döntésben, de csak a gyakorlati alkalmazhatóságban vagy alkalmazhatatlanságban megmutatkozó általános empirikus nyomásként jelentkezik: számos taxonómiát megenged, de bizonyos kategorizálási kísérleteknek ellenáll. A realitás meghatározó ereje nem akkora, hogy egyértelműen dönthetne szavaink referenciájáról. Megakadályozza, hogy rá vonatkozó elméleteink bármilyenek legyenek (147).

A realitás tehát igenis szerepet játszik. De nem játszik más szerepet, mint hogy általános empirikus nyomást gyakorol. Ezért csak *minimál*realizmus ez.

S most lássunk egy másfajta, nem minimális realistát. Ez a realista elfogadja, hogy a valósághoz nem férhetünk hozzá máshogy, mint érzéki tapasztalataink révén. Azt is elfogadja, hogy a tapasztalat nem elégséges a szavak referenciájának rögzítéséhez. De azt a választ, melyet a logikai pozitivisták vagy Kuhn és Laki ad a „valami más is kell” problémájára, nem tartja kielégítőnek. Nem mintha tagadná, hogy valami olyasmi, mint a logikai pozitivisták logikai kapcsolatait, elméleti axiómáit vagy Kuhn és Laki mentális moduljai szerepet játszanának a referencia rögzítésében. Valami ilyesmire mindenképpen szükség van, hiszen egy pusztán hangsorozat önmagában nem bír referenciával: csak akkor bír referenciával, ha többé-kevésbé szabályos módon használjuk – a logikai pozitivisták, Kuhn és Laki pedig a nyelvhasználat azon mozzanatait igyekeznek feltérképezni, melyeknek szerepük van a referencia rögzítésében. A realista úgy gondolja azonban, hogy a referencia nem *csak* attól függ, hogyan használjuk az illető kifejezést. Attól is függ, hogy mi van, nem a mentális modulok által preformált világban, hanem magában a realitásban. Hadd tegyem ezt szemléletesebbé egy metaforával. A valóság és köztünk ott van az észlelés fátyla, ami azon túl van, ahhoz nincs közvetlen hozzáférésünk. A logikai pozitivisták és Kuhn kissé másként gondolkodnak e fátylóról: a logikai pozitivisták szerint adott, Kuhn szerint részben mi szőjük. Egyben azonban egyetértenek: a szavak referenciájának meghatározásában nem játszhat közre más, csak a fátyol, s ami a fátyol innesső oldalán van: pszichológiai rutinjaink, definícióink, elméleteink, nyelvhasználati szabályaink stb. A realista szerint az is számít, ami a fátylon túl van.

Miért gondolja ezt a realista? Abból indultunk ki, hogy a valósághoz csak érzéki tapasztalatainkon keresztül férhetünk hozzá. Ezt a realista úgy érti, hogy a valósághoz igenis hozzáférünk. Mivel hozzáférésünk közvetett, természetesen fennáll a veszély, hogy tévedünk vagy, rosszabb esetben, teljesen értelmetlenül beszélünk. Kockázat nélkül nincs igazság és nincs referencia. Ha viszont a referencia meghatározásában nincs szerepe maguknak a dolgoknak, hanem csak tapasztalatainknak, nyelvi szokásainknak és kognitív műveleteinknek, akkor a referencia nem szavaink és a dolgok között áll fenn, hanem szavaink és a fátylon lévő mintázatok – a „világ” dolgai, ahogy Laki mondaná – között. A realista szerint ténylegesen nem így gondolkodunk a referenciáról. Ennek megmutatására Kripke és Putnam érveit használja. Ezek az érvek úgy festenek, hogy veszünk egy episztemikusan hátrányos helyzetű közösséget (Putnamnál: akik nem tudnának különbséget tenni H₂O és XYZ között), amely egy bizonyos fátylon keresztül szemléli a valóságot, mely fátyol a mi látásunkat szerencsésen nem korlátozza. Az ilyen esetekben, mondja Kripke és Putnam, az episztemikusan hátrányos helyzetű közösség szavait olyan módon értelmezzük, hogy magukra a fátylon túli dolgokra referálnak (a H₂O-ra), nem pedig a fátylon kirajzolódó mintázatokra (színtelen, szagtalan, íztelen folyadék). Ez az interpretáció szoká-

szós módja. Akkor saját szavaink esetében miért tennénk kivételt, saját szavaink miért csupán a fátyol mintázataira referálnának?

Hadd fogalmazzam meg, immár metafora nélkül, hogy miben áll a különbség egyfelől a realizmus, másfelől a logikai pozitivizmus, Kuhn és Laki között. Az utóbbiak szerint a valóságnak csupán olyan vonásai képesek befolyásolni szavaink referenciáját és mondataink igazságfeltételeit, amelyeket valamilyen értelemben ismerünk, amelyeknek felismerésére észlelési rutinjaink vagy fogalmi kritériumaink vannak. A realizmus szerint a referenciát a valóság olyan vonásai is befolyásolják, amelyek teljesen ismeretlenek számunkra. Ez a fajta realizmus tehát abból a doktrínából táplálkozik, melyet más összefüggésben szemantikai externalizmusnak szokás nevezni.

Amikor azonban Laki a realizmussal vitatkozik, az imént vázolt képet kiegészíti két doktrínával:

1. A valóságnak van egy adott, igazi metafizikai szerkezete.
2. A szavak csak e szerkezet elemeire referálhatnak, akárhogy is használják a beszélők a szavakat (azaz: akármit is gondolnak arról, amire szavaik referálnak).

A realista álláspontot a következőképpen jellemzi:

Függetlenül attól, hogy mit tudunk, miben van igazunk vagy miben tévedünk, a világ valamilyenként meghatározott, s ez a tőlünk független külső tény externálisan meghatározza a szavak referenciáját: vonatkozó definícióink nem determinálják a világot, a természeti fajták a rájuk vonatkozó tudásunktól függetlenül, metafizikailag kötöttek azok, amik. S megfordítva: az, hogy a fajták metafizikailag adva vannak a világban, nem szükségképpen tükröződik szavaink szándékolt jelentésében. A természeti fajtákat megnevező szavak esetében mintegy elválik egymástól a nyelv és a gondolkodás: a mintákkal való pragmatikus kapcsolat eredményeképpen e nevek magával a fajtával (minden dologgal, amely „ugyanolyan természetű, mint ez”) kerülnek kapcsolatba (136).

A feltevés szerint, aki például „denevért” mond, az állatvilág egy természeti fajtájáról beszél, melynek minden egyedét jellemzi bizonyos lényegi tulajdonság. Bármit gondoljon vagy tudjon, illetve ne gondoljon vagy ne tudjon is az illető e közös tulajdonságról, a denevérek csoportja a világban ettől függetlenül metafizikailag van meghatározva, s aki kimondja ezt a szót, erre az adott fajtára referál, akkor is, ha azt gondolja, hogy ugyanolyan állatok tartoznak ide, mint amilyenek a gólyák (134).

Vagyis: ha egyszer a denevér természeti fajta, a denevér-vagy-gólya pedig nem az, akkor a „denevér” szóval csak a denevérekre lehet referálni, a denevér-vagy-gólyákra nem, akármit is mond az illető a „denevér” szó felhasználásával. Ugyan miért fogadná el ezt a realista?

Laki benyomásom szerint olyan módon értelmezi a realistát, mint akinek célja annak a megakadályozása, hogy a tudomány forradalmi változásai során megváltozhasson a terminusok referenciája. Egyértelmű, hogy (1) és (2) elfogadásával ennek gátját lehetne vetni. Ha ezeket elfogadjuk, terminusainkkal csak bizonyos dolgokra referálhatunk, s bármit is mondunk e terminusokkal, e dolgokra referálunk. Hiába mond Einstein a tömeggel kapcsolatban olyasmit, ami a newtoniánus számára még csak nem is komolyan vehető elméleti lehetőség, ugyanarra referálnak. A valóság, a maga szerkezetével, tökéletes kontrollal bír a referencia felett, és megakadályozza annak megváltozását.

Úgy gondolom, a szemantikai externalizmusból fakadó realizmus ilyen értelmezése történetileg és doktrinálisan is hibás. Történetileg azért, mert Kripke és Putnam nem Kuhnra reagálnak. Kripke tudomást sem vesz Kuhnról, Putnam pedig elsősorban a logikai pozitívista örökség felszámolásán munkálkodik – bár kétségkívül látja, hogy az ő nézőpontjából Kuhn és a logikai pozitivisták közös nevezőn vannak, amennyiben a referencia rögzítését kizárólag nyelvhasználati tényekre bízják. Doktrinálisan azért, mert a szemantikai externalizmusból nem következik sem (1), sem (2). Erre éppen Putnam a példa, aki belső realista korszakában változatlanul fenntartja a szemantikai externalizmust, viszont egyértelműen tagadja (1)-t és (2)-t. (1)-et „metafizikai realizmusnak” nevezi – Laki éppen tőle idézi a metafizikai realizmus jellemzését (113–114) –, (2)-t pedig „mágikus referenciaelméletnek”.¹

De vegyünk inkább egy Kripkéhez hasonló metafizikai realistát, aki szerint az individuumok azonossága individuális lényegükön, a természeti fajták azonossága pedig esszenciális tulajdonságaikon múlik, mely individuális lényegek és esszenciális tulajdonságok metafizikailag adottak a dolgok rendjében, és teljesen függetlenek attól, hogy mit tartunk felőlük. (2)-t azonban egy ilyen metafizikai realista sem fogadná el.² Tekintsünk valakit, aki „denevérnek” nevezi a gólyákat is, szisztematikusan, és tökéletes látási viszonyok között is, ráadásul a „denevér” szóval nevezett fajt természeti fajtának tartja, mégpedig a kripkei értelemben. Tegyük fel továbbá, hogy ha felhívjuk a figyelmét a gólyák és a denevérek közti szembetűnő különbségekre, akkor készséggel elismeri ezek létezését, de részletesen elmagyarázza, hogy a biológiai taxonómia szempontjából

¹ Hilary Putnam, *Reason, Truth and History*. Cambridge, Cambridge University Press. 1981. 1–3. fejezet.

² Ahhoz, hogy egy szó referenciáját az individuális lényeg vagy az esszenciális tulajdonságok rögzítsék, minimálisan arra van szükség, hogy az illető szót tulajdonnévként, illetve természeti fajta névként használjuk. (2)-t úgy kell értenünk, hogy nem tagadja ezt a nyilvánvaló tény.

ezek a különbségek jelentéktelenek, és figyelmen kívül hagyandók. A metafizikai realista ekkor is azt mondaná, hogy a „denevér” szó a denevérekre (vagy a gólyákra?) referál? Nem inkább azt mondaná, hogy a denevér-vagy-gólyákra referál, csak éppen az illető tévesen véli azt biológiai fajnak? Márpedig, ha elfogadná (2)-t, az előbbit kellene mondania. Röviden: (2) egyszerűen implauzibilis, s nem világos, hogy miért fogadná el bárki is.

S ezzel rá is térek a második kritikai megjegyzésre. Laki érvei a realizmus ellen előfeltételezik, hogy (2) része a realista álláspontnak. Ha jól értem, két ilyen érve van. Az első egy Kuhnból merített történeti érv (137–139). Eszerint a tudományos klasszifikáció során felhasznált kritériumok történetileg változó, különböző tudósközösség más-más hasonlóságokat ítélnék az osztályozás szempontjából relevánsnak. Hajdanában a kémiai klasszifikációknál alapvetőnek tekintették a halmazállapotot, míg ma a molekuláris szerkezetet tekintjük alapvetőnek. A második érv ennek az elméleti változata (140–145): a hasonlóság logikája kizárja, hogy az a követelmény, miszerint az azonos fajtakba tartozó példányoknak hasonlóknak kell lenniük, önmagában meghatározhassa a fajtak határait. Számtalan hasonlóság van ugyanis, továbbá a hasonlóság fokozat kérdése. Így ha nem rögzítjük azt, hogy két dolognak milyen tekintetben és mennyire kell hasonlóknak lennie ahhoz, hogy egy fajtaba tartozzanak, a hasonlósági viszonyok nem határozzák meg a fajtakat. A valóság maga pedig nem fogja ezt rögzíteni. Ebben Lakinak tökéletesen igaza van. Azt is elfogadom, hogy e hasonlósági kritériumok történetileg változnak. Csakhogy ezek a megfontolások nem mondanak ellent a realizmusnak, vagyis annak, hogy a szavak referenciáját a valóság ismeretlen vonásai is befolyásolják. Csak akkor mondanának ellent neki, ha realista azt állítaná, hogy a nyelvhasználati szokásainkban kanonizált hasonlósági kritériumok nem számítanak, a referencia *egyedül* a valóság szerkezetén múlik, vagyis csak akkor, ha elfogadná (2)-t.

Erre Laki azt felelhetné, hogy a realista, amennyiben nem fogadja el (2)-t, nem zárhatja ki a referencia megváltozását, s ezzel végső soron annak beismerésére kényszerül, hogy ő is csak minimálrealista. A realizmus önmagában valóban nem zárja ki a referencia megváltozását, de mégis van egy fontos különbség. A Kuhn- és Laki-féle felfogásban a valóság maga nem játszik szerepet a referencia meghatározásában, egyedül mentális moduljaink és nyelvhasználati szokásaink számítanak – a valóság legfeljebb figyelmeztet arra, ha ezekkel valami nincs rendben. Ebből következően, a mentális modulok és nyelvhasználati szokások radikális változásai automatikusan referenciaváltozással járnak, hiszen a referenciát egyedül ezek határozzák meg. A realizmus szerint azonban a valóság igenis beleszól a referenciába, ezért a mentális modulok változása nem eredményez automatikusan referenciaváltozást. Innentől kezdve pedig esetről esetre kell eldönteni, hogy megváltozott-e a referencia.

Lássunk egy példát. Laki szerint a „bolygó” szó referenciája a kopernikusi világmépelfogásával megváltozott (141). A szó korábbi használata előfel-

tételezte a geocentrikus világgépet, s a Föld maga nem is számított bolygónak. A kopernikuszi világgép győzelmével a csillagászatban számtalan dolog megváltozott, egyebek között azok a kritériumok is, amelyek alapján egy égitest bolygónak minősült. Ha a referencia egyedül a kritériumokon múlik, akkor egy efféle radikális változás megváltoztatja a referenciát. A realista ellenben úgy gondolja, hogy a szavak referenciájának meghatározásában a valóság is közrejátsszik. Azt kérdezi, hogy léteznek-e a valóságban olyan, egymásra bizonyos vonatkozásokban hasonlító égitestek, melyeket eleink „bolygónak” neveztek. Igen: a Merkúrt, a Vénuszt, a Marsot stb. eleink is „bolygónak” nevezték. Való igaz, azt az állítást, hogy „A Föld bolygó” hamisnak, sőt egyenesen groteszknek tartották, de ez nem befolyásolja azt, hogy a „bolygó” szóval mire referáltak. Téves csillagászati elméletet vallottak, téves kritériumokat használtak a bolygók azonosítására, ezért nem csoda, hogy tévedtek, amikor úgy gondolták, a Föld nem bolygó. Ez nem valamiféle „buta” tévedés volt, hiszen egy olyan felfogáson alapult, amely komoly intellektuális teljesítmény volt. De akkor is tévedés volt. E példával nem azt akarom mondani, hogy a referencia nem is változhat meg. Vannak olyan esetek, amikor sokkal bonyolultabb elmondani, hogy eleink egy adott szóval mire referáltak, ti. jelenlegi szókészletünkben nincs olyan szó, amely pontosan arra referálna, s vannak olyan esetek is, amikor azt kell mondanunk, hogy eleink nem referáltak, mert hogy az a dolog, amelyre referálni szándékoztak, nem létezik.

A példa ilyen elemzésével Laki két okból is elégedetlen lehet. Elsőként kifogásolhatja azt, hogy a realizmus szerint tévedhetünk szavaink referenciáját illetően, s nem is csak olyan módon, hogy valami zavaró körülmény vagy véletlen hiba folytán nem úgy használjuk a szavakat, ahogy azt nyelvi normáink szerint kellene, hanem tudatosan és elkötelezetten is tévedhetünk, ahogy eleink tévedtek, amikor a Földet kizárták a „bolygó” szó referenciájából. Ez a megállapítás teljes mértékben helytálló. Ha szavaink referenciája az általunk ismeretlen valóságon is múlik, ahogy a realista állítja, akkor tévedhetünk szavaink referenciájával kapcsolatban. A realista azonban nem talál ebben semmi kivétneivel. Szavaink a valóságra vonatkoznak, s a valóságtól nem várhatjuk el, hogy tökéletesen illeszkedjék nyelvhasználati habitusainkhoz. Annak, hogy a valóságra referáljunk, az az ára, hogy szemantikai ítéleteink, csakúgy, mint egyéb ítéleteink, hamisak lehetnek. Kockázat nélkül nincs igazság és nincs referencia.

Másodszor Laki azzal az ellenvetéssel élhetne, hogy a példa előfeltételez egy teljesen hamis képet. Azt, hogy közvetlenül hozzáférünk a valósághoz, hogy mintegy Isten nézőpontjából szemlélődhetünk, mintha egyfelől adott volna a nyelv, másfelől maga a valóság, s mi közvetlenül látnánk, hogy a kettő között mi a kapcsolat. De hát nem ez a helyzet: mi is be vagyunk zárva nyelvünkbe, s nem tudjuk szavaink referenciáját másként azonosítani, mint az erre szolgáló kritériumaink felhasználásával. Az utóbbi megállapítás helytálló. A valóságról csak annyit tudunk, amennyit legjobb elméleteink mondanak. A példa azonban

nem feltételezi a közvetlen hozzáférést. Adott a valóság a mi nézőpontunkból, a legjobb nézőpontból, amit ismerünk. Amikor azt vizsgáljuk, hogy eleink szavai mire referáltak, szükségképpen azt vizsgáljuk, szavaik hogyan kapcsolódtak az általunk ismert valósághoz. Miért az általunk ismert valósághoz, s miért nem ahhoz a valósághoz, melyet eleink ismertek? Azért, mert a mi elméleteink jobbak. Saját elméleteink mentesek azoktól az empirikus problémáktól, melyek végül a korábbi elméletek bukásához vezettek.

Ezek után már érthető, hogy az imént körvonalazott realizmus miért nem minimálrealizmus. Nem azért, mert másként vélekedik a referenciaváltozás lehetőségéről. Való igaz: ha realista szemmel tekintjük végig a tudomány történetét, abban kevesebb referenciaváltozást fogunk látni, mint ha kuhniánus szemmel tesszük ugyanezt. De a realizmust valójában az különbözteti meg a minimálrealizmustól, hogy úgy tartja: amennyiben sikerül referálnunk, akkor valóságos dolgokra referálunk. „Valóságon” itt pedig azt értem, amit Laki „realitásnak”, nem pedig „világnak” nevez, azt, ami tudatunktól függetlenül létezik, nem pedig azt, amit mentális moduljaink az érzéki ingerekből legyártanak. A valóság tehát nem csupán „általános empirikus nyomásként” vagy „egy bizonyos keménységként” lép be, jelezvén, hogy fogalmi sémánkkal gondok vannak. Ennél sokkal erőteljesebb szerepe van: ez szolgáltatja azokat az entitásokat, melyekre szavaink referálhatnak. (Ami, hadd ismételjem magam, nem azt jelenti, hogy a valóság nyelvhasználati szokásainktól függetlenül, önmagában is képes megszabni a szavak referenciáját.)

S most rátérek a harmadik kritikai megjegyzésre. Eddig amellet érveltem, hogy Laki tévesen feltételezi a realistáról, hogy elfogadja (1)-et és (2)-t, s hogy érvei hatástalanok egy olyan realista ellen, aki nem fogadja el (2)-t. De mi a helyzet (1)-gyel, a metafizikai realizmussal? A metafizikai realizmus Putnam Laki által idézett megfogalmazásában azt állítja, hogy „a világ elmefüggetlen objektumok meghatározott összességéből áll”, s „annak, hogy »milyen a világ« pontosan egy igaz és teljes leírása van” (114). Laki erre a felfogásra gondol, amikor az igazság korrespondenciaelméletet bírálja.³ E felfogás szerint adott a valóság, s annak csak egyféleképpen lehet megfelelni. Ha nézeteink ilyen módon felelnek meg a valóságnak, igazak, ha nem, hamisak. Ez a kép feltételezi, hogy a megismerési tevékenység kétpólusú. Van a valóság egyfelől, s a vannak a kijelentések, hitek, elméletek stb. másfelől. Laki ezzel szemben úgy gondolja, van egy harmadik pólus is, jelesül, hogy mire kell nekünk a tudás. Némileg más összefüggésben ezzel a biológiai példával él: a légynek olyanféle ismeretekre van szüksége, amelyekkel egy légy életben maradhat és szaporodhat, és a denevér ultrahangos észlelő apparátusa által szolgáltatott ismeretekkel semmire sem menne (86–87). Ugyan-

³ A Laki által idézett passzus így folytatódik: „Az igazság valamiféle korrespondencia relációt foglal magába az egyik oldalon a szavak és gondolat-jelek, a másikon a külső dolgok és ezek halmazai között”. Hilary Putnam, id. mű, 49.

így, a tudományos megismerés során sem egyszerűen tudásra akarunk szert tenni, hanem olyan tudásra, amely eleget tesz bizonyos gyakorlati követelményeknek. E gyakorlati követelmények pedig különböző történeti szituációkban különbözők lehetnek. Mivel akár a valóság egyazon szeletével kapcsolatban is különböző gyakorlati céljaink lehetnek, nem csupán egyetlen megfelelési mód van, s ezért nem csupán egyféleképpen ítélnünk nézeteink igaz vagy hamis voltáról. Így a metafizikai realizmussal és az annak megfelelően értelmezett korrespondenciaelmélettel járó kizárólagossági igény jogtalan. Vagyis Laki pragmatista, s ebből fakadóan pluralista álláspontot képvisel az igazsággal kapcsolatban.

Ez az álláspont számomra is vonzó. Úgy gondolom azonban, hogy a tudomány fejlődése alapján nem lehet emellett, és a metafizikai realizmus ellenében érvelni. Laki érve, nagyon sarkosan megfogalmazva az, hogy a tudomány fejlődése során a változásokat olykor pragmatikus tényezők motiválják, s e pragmatikus tényezők szerepéről a metafizikai realizmus, amely kétpólusúnak tekinti a megismerést, nem tud számot adni. Például a kémiában használatos klasszifikációs kritériumok megváltoztatásáról, amelyre korábban már utaltam, azt írja, hogy „nem empirikus kérdés volt, elsődlegesen nem tudományos felfedezésektől függött, hanem a tudósok döntésétől” (138). De mi is itt a pragmatikus szempont?

Azáltal, hogy módosították az erre vonatkozó konvenciót, egyszerűbb, egységesebb leírást tudtak adni a megfigyelhető jelenségekről, s ez a gyakorlati tény motíválta döntésüket (uo.).

Ahogyan a normál szakaszban működő kategória-rendszert azért cserélik le a forradalmak idején, mert felbukkannak olyan tapasztalatok, amelyek asszimilálására a régi fajtastruktúra nem alkalmas, ugyanúgy az új fajtaszerkezet kialakításánál is gyakorlati szempontok játszanak szerepet (146).

A cél nem a realitás új, a tényleges elrendeződésnek megfelelő leírása, hanem kifejezetten a konkrét, a régi paradigmában megoldhatatlannak bizonyult problémák megoldása (147).

A sikeresség nem implicál korrespondenciaként fölfogott igazságot vagy konvergens realizmust [...]. Azt föltételezi, hogy képesek vagyunk úgy rendelni relevanciaértékeket a realitás megfigyelhető aspektusaihoz, hogy az ily módon konstituált fajtaszerkezet fontos megfigyelési és kísérleti adatok koherens és konzisztens elméletbe rendezését tegye lehetővé. Az ebben az értelemben vett sikeresség feltétele, hogy az elmélet a realitás általános nyomásának megfelelően alakuljon, de mivel kevésbé specifikált, e nyomásnak természetesen sokféleképpen lehet megfelelni. Minden elmélet csak bizonyos aspektusoknak felel meg, azoknak, melyeket a tudományos közösség relevánsnak ítél (150–151).

Ha jól értem, a gyakorlati szempontot mindig azok a konkrét jelenségek vagy problémák jelentik, amelyeknek megértésére a kutatók az adott történeti szituációban törekednek. Ha van két kutató, s az egyik a , b és c problémát kívánja megoldani, míg a másik A , B és C problémát, akkor ki-ki a saját problémáin méri le, hogy egy adott elmélet megfelel-e a valóságnak. Azt az elméletet, amely a nagybetűs problémákat megoldja, a kisbetűs problémákkal küszködő kutató teljesen haszontalannak találhatja, és megfordítva.

Először is tegyük félre az olyan eseteket, amikor a problémák azért különböznek, mert a valóság más-más szeleteire vonatkoznak, mint például a biológiai és a meteorológiai problémák. Talán az ilyen esetek alapján lehet érvelni a metafizikai realizmus ellen, mondván, hogy a különböző problémamegoldások nem integrálhatók egyetlen elmélet keretében, de Laki nem ilyen alapon érvel. Számára azok az esetek az érdekesek, amikor a kutatók úgy értelmezik egymást, hogy a valóság egyazon szeletét vizsgálják, s megoldási kísérleteiket rivális, egymást kizáró elgondolásoknak tartják, de problémáik mégis különböznek. A ptolemaioszi csillagász problémája az, hogy olyan leírást adjon a bolygók mozgásáról, amelyben a bolygómozgások egyenletes körmozgások eredői, a modern csillagász viszont olyan leírást kíván adni, amely összhangban van a gravitációs elmélettel és a relativitáselmélettel. Vagy: az arisztotelaiánus fizikus azt vizsgálja, hogyan mozog az a tárgy, melyet hozzákötünk valaminek, s ily módon megakadályozzuk abban, hogy eljusson természetes helyére, míg a galileiánus fizikus az ingamozgást kívánja megérteni. Csakhogy ilyenkor a problémák különbözőségének háttérében az elméletek különbözősége áll. Maga a probléma csak akkor fogalmazható meg egy adott módon, ha elfogadjunk egy bizonyos elméletet. A metafizikai realista pedig pontosan erre a tényre hivatkozhat. Azt mondhatja, hogy a problémafelvetések maguk is helyesek, illetve helytelenek lehetnek aszerint, hogy az elmélet, amelyet feltételeznek, igaz vagy hamis. A problémák pluralitásából ezért nem azt a következtetést szűri le, hogy a valóságnak többféle módon is meg lehet felelni. Az az elmélet ugyanis, amely a rosszul feltett problémára kínál megoldást, nem más módon felel meg a valóságnak, mint riválisa, hanem egyáltalán nem felel meg neki. Némileg absztraktabban fogalmazva, a nehézség az, hogy a problémák nem képeznek valamilyen harmadik pólust, amely meghatározná, hogy pontosan milyen megfelelést szeretnénk elérni elméleteink és a valóság között, hanem az elméleti pólushoz tartoznak.

Erre Laki felelhetne valami olyasmit, amit maga Kuhn is mond. Jelesül, hogy az olyan vitákban, amelyek nem egyszerűen a válaszok, hanem a helyes problémafelvetések körül is forognak, a tudósok nem pusztán elméletek között választanak. Ilyen esetekben aközött is választaniuk kell, hogy milyen módon műveljék a tudományt, azaz hogy milyen fogalmi és kísérleti eszközökkel, milyen

problémákat, milyen szabályok szerint kívánnak megoldani. Azt kell eldönteniük, hogy milyen tudományos gyakorlatot folytassanak. Erre azonban a metafizikai realistának kész válasza van: a gyakorlatok nem egyenértékűek, s helyességük azon múlik, hogy melyik feltételez, illetve produkál a korrespondencia értelmében vett igaz állításokat. Amit Kuhn és Laki gyakorlati szempontnak nevez, amelyre nem alkalmazható a korrespondenciaelmélet, az a metafizikai realizmus szemében elméletet involvál, s nem vonható ki a korrespondenciaelmélet hatálya alól. Tévedés ne essék: ezzel nem azt akarom mondani, hogy a metafizikai realizmus helyes, hanem csak azt, hogy a tudományfejlődés tényei alapján nem lehet fogást találni rajta.